

Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

(Հոգևոր ճեմարանի դասախոս)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

Գործն է անմահ, լավ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երևել նորան, որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար...

Հայ հանճարեղ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը ծնվել է 1869 թվին, փետրվարի 19-ին, Լոռու Դսեղ գյուղում, քահանայի ընտանիքում:

Ըստ Թումանյանի, իրենց տոհմի նախնիները 10-րդ դարում եկել են Տարոնից և բնակություն հաստատել Լոռու Դսեղ գյուղում:

Բանաստեղծի պապը՝ Օհաննեսը (1795—1868 թթ.) կատարյալ մի հերոս է եղել. հոգով ու մտքով արի, հաղթանդամ: Նա երկար ժամանակ ծառայել է ռուսական բանակում: 1828 թվին Ախալցխայի մոտերքում թուրքերի դեմ տարած հաղթության համար ստացել է սպայի աստիճան: 1842 թվին կոչվում է Դադատանում, 1845 թվին՝ լեռնականների դեմ, 1853 և 1854 թվերին Ախալցխայի ճակատամարտերում ցուցաբերած իր սիրագործությունների համար ստացել է շքանշաններ: Եղել է զորուցաներ, հյուրասեր, քեֆ անող: Թումանյանը բնավորությամբ նման է եղել Օհաննես պապին, որի անունով էլ կոչել են իրեն:

Բանաստեղծի մոր կողմի պապի անունը ևս Օհաննես է: Սա եղել է չորան, ահռելի ուժ է ունեցել, արիություն, հիմնալի շլի է նվազել Լոռվա սարերում. մահացել է 108 տարեկան հասակում, և վերջին խոսքը այս է եղել. «Ա՛յ փուշ աշխարհ, արժե՞ր երկու օրվա համար ծնվելը»:

Թումանյանի հայրը՝ տեր Թադևոսը, Դսեղի քահանան էր: Ծնվել է 1839 թվին:

1870—1872 թվերին սովորել է Սանահնի վանքում և քահանա ձեռնադրվել 1874 թվին: Տեր Թադևոսը անչափ սիրված էր Լոռվա գյուղերում, թե որպես մարդ և ազնիվ, տիպար հայ հոգևորական: Բանաստեղծը իր հոր մասին առանձին հարգանքով է խոսել. «Ամենալավ ու ամենամեծ բանը, որ ես ունեցել եմ իմ կյանքում, այդ եղել է իմ հայրը... Մեծ մարդու մասին գաղափար եմ կազմել իմ հորով...»: Իսկապես, մինչև այսօր էլ Լոռվա գյուղերում խոսում են տեր Թադևոսի մարդասիրության ու գթասիրության մասին: Այս համեստ հայ հոգևորականը անչափ սիրել է երգն ու նվագը, հեքիաթն ու գրույցը, նվագել է չոնգուրի վրա, շատ հաճախ իր տանը մեջլիսներ սարքել:

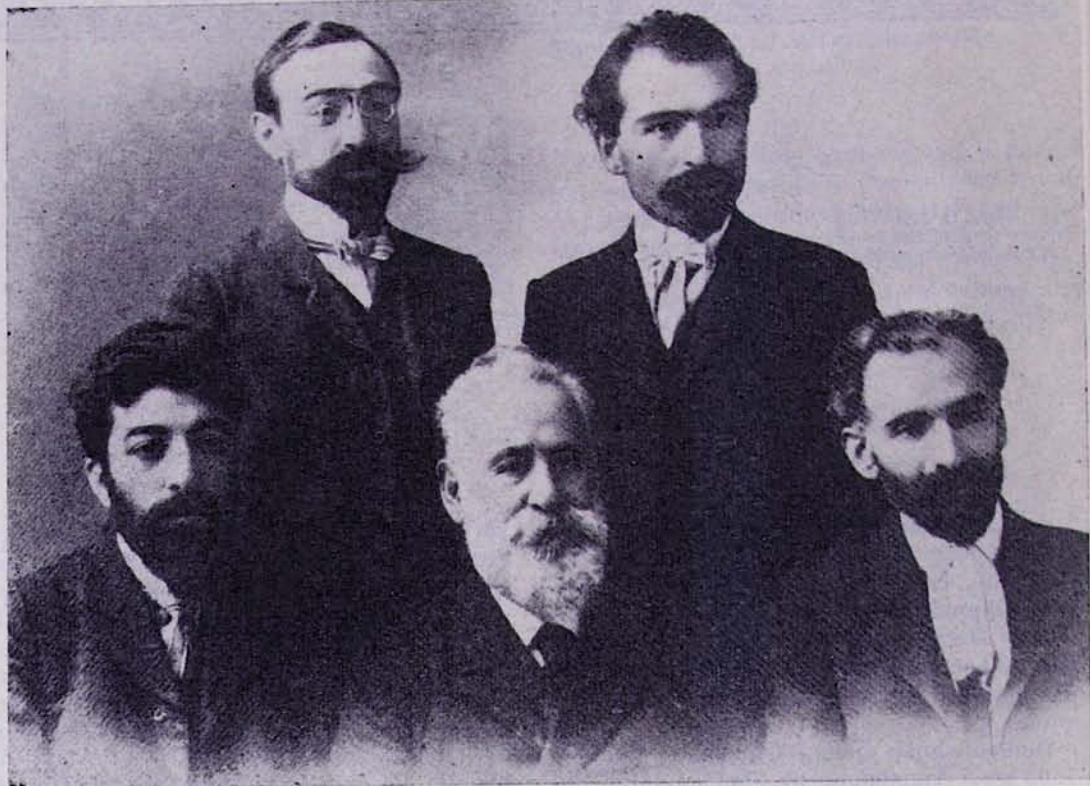
Բանաստեղծի մայրը՝ Սոնան, եղել է առողջ, կենսախիճ, գեղեցիկ և դիմացկուն մի կին: Առավոտից մինչև երեկո աշխատել է դաշտում, ծնել ու մեծացրել է 8 երեխա՝ 5 տղա և 3 աղջիկ: Ծնվել է 1842-ին և մահացել 94 տարեկան հասակում՝ 1936 թվին: «Ինչ որ սարի բան կա իմ մեջ՝ դա իմ մորից է՝ նանից, ամենաբարձր սարերում, ծաղկոտ տեղերում է պահել ինձ»,—գրում է Թումանյանը:

Ահա մահապետական այսպիսի մթնոլորտում և ծնողներից ծնվում ու հասակ է առնում սպազա ամենայն հայոց բանաստեղծը:

Հովհաննեսը եղել է ծնողների ավագ երեխան և դրա համար էլ նրան շատ են սի-

րել ինչպես հոր, այնպես էլ մոր կողմի քարեկամները: Նա եղել է առույգ պատանի, հագին կարմիր արխալուղ, մորթե փափախը գլխին, ոտքերին տրեխներ, ճիպոտը ձեռքին հանդերում իր հասակակիցների հետ եզներ ու գառներ է արածեցրել:

Փոքրիկ Հովհաննեսը գրաճանաչ է դառնում 1877—79 թվերին Դեղում, Սահակ վարժապետի և իր հորեղբայր, տիրացու Գրիշայի մոտ, որոնց գիտելիքները ուշիմ պատանին շատ կարճ ժամանակում սպանում է:

Զախից աջ՝ Ավ. Իսահակյան, Լ. Ծանթ, Դ. Ալալյան, Դ. Դեմիրճյան և Հովհ. Թումանյան

Բանաստեղծը գեղատեսիլ, զովասուն Լոռվա սարերում դեռ մանկուց զգացել է բնության հմայքը, հրաշք գեղեցկությունը, լսել թռչունների ուրախ դալլալը, Դեբեդի խշռոցը, դիտել բարձր լեռներից արևածագն ու մայրամուտը, մոտիկից հաղորդակից է դարձել քարից հաց քամող հայ գյուղացու վշտին, ուրախությանը և հետագայում այդ բոլոր իմացությունները հանձարել կերպով դրսևորել է ստեղծագործելիս, հայկական լեռնաշխարհն ու հայ մարդուն բնութագրելիս: «Այլ ժողովրդի ընթերցողների համար Թումանյանի պոեմներին (օրինակ՝ «Անուշ»-ին) ծանոթանալը ժամանակակից Հայաստանն ու նրա կյանքը ճանաչելու գործում ավելի քան կտա, քան կարող են տալ հատուկ հետազոտությունների հաստ հատորները»,—գրել է Վ. Բրյուսովը:

1879 թվին տեղ Թաղևուրդ երեխային տանում է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը տալու, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով, տղային նորից ետ է բերում գյուղ: Նույն թվականին Հովհաննեսին տալիս է Զալալ-օղլու Տիգրան վարժապետի երկսեռ դպրոցը, որը ժամանակի առաջավոր ուսումնական հաստատություններից մեկն էր Գուգարաց աշխարհում:

Ինքը՝ Տիգրան տեղ Դավթյանը, զարգացած, հայրենասեր մի անձնավորություն էր. ավարտել էր Թեոդոսիայի հայկական վարժարանը 1866 թվին, եղել էր Սարգիս եպիսկոպոս Հասան-Զալալյանի սանը, ապա՝ քարտուղարը, եղել էր արտասահմանում, գիտեր բազմաթիվ օտար լեզուներ:

Այս դպրոցում դասավանդվում էին հետևյալ առարկաները. հայոց լեզու և պատմու-

Զախից աջ՝ Գ. Բաշինջադյան, Կոմիտաս վարդապետ, Ղ. Աղայան, Հովհ. Թումանյան, Վրթ. Փափազյան, Ա. Չոպանյան և Ավ. Իսահանյան

թյուն, ուսաց լեզու, աշխարհագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն, ֆրանսերեն, ֆիզիկա և ընդհանուր պատմություն: Բոլոր դասատուներն էլ զարգացած, իրենց սուրբ գործին նվիրված և ունակ մարդիկ էին: Բացի սրանից Տիգրան վարժապետը ուներ նաև հարուստ գրադարան:

Ինչպես ցորենի հատիկը պարարտ հողում, այնպես էլ ծիր ու ընդունակ պատանի Հովհաննեսը այս նպաստավոր միջավայրում

աճում է հոգով ու մտքով և անում բանաստեղծական իր առաջին թողովանքները:

Ըստ թումանյանագետների, տասներկուամյա Հովհաննեսը մուտք է գործում ապրիլյան ասպարեզ «Հոգու հատոր» բանաստեղծությամբ:

Զալալօղլու դպրոցում Թումանյանը մեծ սիրով ու ջանասիրությամբ սովորում է հայոց լեզուն, հայ ժողովրդի պատմությունը: Նրա ամենաառաջին կարդացած և սիրած

գրքերն են եղել՝ Խ. Արովյանի «Վերք Հայաստանի»-ին, Միք. Նալբանդյանի, Մ. Պեշկոբաշյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ղ. Ալիշանի, հատկապես Բաֆֆու ստեղծագործությունները, որոնց ազատասիրական շնչի ներքո ձևավորվում են ապագա բանաստեղծի հայրենասիրական գգացումները:

Տիգրան վարժապետի դպրոցում Թումանյանը սովորում է չորս տարի, մինչև 1883 թվականը: Նույն թվին հայրը նրան տանում է Թիֆլիս և տալիս զինվորական դպրոց: Սակայն շատ կարճ ժամանակամիջոցում զգայուն պատանին հասկանում է, որ զինվորական դառնալը իր կյանքի կոչումը չէ և այդ ասպարեզը չափազանց խորթ է իր հոգու համար, դուրս է գալիս և, փայլուն քննություններ հանձնելով, ընդունվում է Ներսիսյան դպրոցի երկրորդ դասարանը:

Թիֆլիսը 19-րդ դարի երկրորդ կեսերից սկսած դառնում է արևելահայ մշակույթի կենտրոնը: Ռուսաստանի ու Եվրոպայի համալսարաններն ավարտած հայ առաջավոր մտավորականությունը կենտրոնացնում է այստեղ և բացում դպրոցներ, հրատարակում թերթեր, ստեղծում պրոֆեսիոնալ թատրոն՝ ազգը լուսավորելու, քաղաքակրթելու համար:

Թիֆլիսում պատանի Թումանյանի համար ստեղծվում են ավելի հարմար ու բարենը պատ պայմաններ զարգանալու և շրջապատ ստեղծելու համար: Ներսիսյան դպրոցում նա հափշտակությամբ կարդում է ձեռքը ընկած գրականությունը. հայ, ռուս, արեվմտաեվրոպական, արևելյան: Ժամանակակիցների վկայությամբ պատանի Հովհաննեսը գիշերներով չի քնում և զբաղվում է ընթերցանությամբ: Նա մասնավոր սիրով և ուշադրությամբ հետևում է հայ ժողովրդի պատմության և լեզվի դասերին. պատմությունը դասավանդում էր ժամանակի անվանի պատմավիպասան Ծերենցը՝ Թումանյանի ամենասիրած մարդկանցից մեկը:

Բանաստեղծի ներսիսյանական շրջանի նամակներից երևում է, որ նա նյութական սուղ կարիքի մեջ է եղել. սնունդը թույլ, ձմռանը առանց վերարկուի, վտիտ և ինքնամիտի:

Թիֆլիսի մշակութային ասպարեզը չափազանց բարերար ազդեցություն է գործում Թումանյանի վրա. եռամյա ուսանողական շրջանում նա գրում է մի շարք բանաստեղծություններ, վայելում իր ուսուցիչների ու ընթերցասեր հասարակության սերն ու հավակրանքը և ձեռք բերում արդեն բանաստեղծի համբավ: Այդ տարիներին նա գրում է. «Երբ որ կանցնի ձմեռ սաստիկ», «Հայ վաճառականը», «Ինչո՞ւ ես տխուր», «Ծունն ու կատուն», «Անբախտ վաճառականները»,

«Նահապետի ողբը» և այլ բանաստեղծություններ:

1886 թվին ընտանեկան ծանր պայմանների պատճառով Հովհաննեսը ստիպված թողնում է ուսումը և վերադառնում Դեմ: Բանաստեղծը մեծ երազանք է ունեցել ուսումը շարունակելու որևէ համալսարանում, սակայն նյութական անապահով վիճակը թույլ չի տվել, և նրա այդ համեստ ցանկությունը ընդմիջտ մնացել է անկատար:

1887 թվին Թումանյանը աշխատանքի է մտնում Թիֆլիսի հայոց հոգևոր կոնսիստորիայում որպես գրագիր և այդ պաշտոնում աշխատում է մինչև 1892 թիվը: Այս տարիներին երիտասարդ բանաստեղծը խիստ կերպով զբաղվում է ինքնազարգացմամբ: Ուսումնասիրում է Բայրոնի, Բերանտեի, Ծիլերի, Ֆիրդուսու, Խաքաբու, Խալսմի, Նիզամու, Հաֆիզի, Սաադու և դասական այլ հեղինակների աշխատությունները:

1888 թվականին Թումանյանը ամուսնանում է Թիֆլիսի Գայանյան դպրոցի աշակերտուհի Օլգա Մանկալյանի հետ: Երիտասարդ Հովհաննեսն արդեն իսկական բանաստեղծի համբավ է վայելում: Նրան խորհուրդ են տալիս բանաստեղծությունների ժողովածու հրատարակել: 1889 թվից սկսած նա զբաղվում է այդ գործով: 1890 թվին Մոսկվայում լույս է տեսնում Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին հատորը, որը մեծ սիրով է ընդունում ընթերցասեր հասարակությունը: Մամուլում հատուկ գրախոսականներով հանդես են գալիս անվանի գրականագետներ Մանուկ Աբեղյանն ու Լևոն Մանվելյանը և ողջունում երիտասարդ բանաստեղծի մուտքը գրական ասպարեզ:

1892 թվականին Թումանյանը թողնում է նախկին գրագրի պաշտոնը և անցնում աշխատանքի հայոց հրատարակչական ընկերությունում որպես գրասենյակապետ: Սակայն այստեղ ևս երկար չի մնում, հրաժարվում է աշխատանքից, և դա լինում է նրա վեռջին ծառայությունը:

90-ական թվականները ամենաբեղմնավոր և նշանակալից տարիներ են բանաստեղծի համար. այս շրջանում նա գրում է իր հետևյալ գործերը՝ «Դեպի անհունը», «Աղբառի պատիվը», «Անդարձ ճամբորդներ», «Տրտմության սաղմոսներից», «Արծիվն ու կաղնին», «Անիծած հարսը», «Լոռեցի Սաքուն», «Անուշը», թարգմանում է Ժուկովսկու «Աքիլլեոս», Բայրոնի «Չայր Հարություն»-ից մի հատված, «Ծիլոնի կալանավորը», Լերմոնտովի «Մծիրին», Պուշկինի «Օլեգի երգը», «Զրահարսը» և արևմտա-

եվրոպական մի շարք դասական հեղինակների աչքի ընկնող գործեր:

Ինքնաբերական թվականներին Թումանյանի ընտանիքը արդեն բազմամյա էր դարձել. ուներ վեց աղջիկ և չորս տղա: Նա չունեւր սեփական բնակարան, ապրում էր վարձու տներում. նյութապես չափազանց անապահով վիճակի մեջ էր: Այդ շրջանում նրա գրած ճամպակներից չկա մեկը, որի մեջ նշած չլինի իր ծայր աստիճանի աղքատ դրության մասին. «Անցյալում հաշվեցի, տեսա որ պարտատերերիս թիվը արդեն վաղուց անցել է հիսունից: Ամեն փողոցի վրա պարտատեր ունիմ—և ամեն տեղ ստիպված եմ ճանապարհներս ծռել—խույս տալ»:

Իր ճամպակներից մեկում գրում է, որ մի խումբ լուսամիտ մարդիկ իրեն առաջարկում են գնալ Եվրոպա, կրթություն ստանալ, սակայն բանաստեղծը, զգալով իր նյութական անխիղճ վիճակը, պատասխանում է. «Ծռալլ բախտ կլինեի ինձ համար, եթե կարողանայի պարտքերս վճարել, այս կամ այն փողոցով անցնելու ազատություն ձեռք բերել կամ պարտք անելու կարիքից ազատվել»:

Թումանյանի այս բազում դժվարություններին ավելանում է մի խոր ու հոգեմաշ թախիժ ևս. 1898 թվականին մահանում է նրա ամենասիրած անձնավորությունը՝ հայրը, որի կորուստը մեծ տառապանք է պատճառում բանաստեղծին, քայքայում նրա նւոդջությունը ընդմիջտ: Այդ ժամանակվանից սկսած նա տառապում է մի շարք հիվանդություններով և տարվա մեծ մասը անցկացնում է Ուրալեյի, Աբաթումանի, Բորժոմի, Մադվերի և այլ վայրերի առողջարաններում ու հիվանդանոցներում և կորցնում իր ոսկե ժամանակը:

Թումանյանը չափազանց կենսախիճ և գործունյա մարդ է եղել, երբեք չի հուսահատվել, կյանքի դժվարությունները չեն կարողացել ընկճել նրան, միախառնվելու մի բան, հույսի մի ճառագայթ գտել է միշտ՝ իր վշտերը փարատելու համար: Մի առիթով նա գրել է. «Ինչքա՞ն կենսունակ է մեր ժողովուրդը և բնավ հուսահատվել չցիտի իր շատ խորհրդավոր ճանապարհին»:

Հանճարեղ բանաստեղծի ամենասիրած անձնավորություններից մեկն է եղել Խրիմյան Հայրիկը, որի անունը մեծ պատկառանքով է արտասանել: Նա սովորություն է ունեցել իր գրույցների ժամանակ հետաքրքիր դեպքեր պատմել աղ մեծ հոգևորականի կյանքից: 1893 թվին երիտասարդ բանաստեղծը շտապում է արժանանալու ամենալն հայոց Հայրիկի բարձր ուշադրությանը և նրան է ուղարկում իր նոր լույս ընծաւած բանաստեղծությունների ժողովածուն: Այդ

մասին նա Թիֆլիսից գրում է Էջմիածին, Ղազարոս Աղայանին. «Բանաստեղծություններս շուտով կուղարկեմ Հայրիկին ընծա, որ կարդա սիրտը ցնծա, որ կներկայացնեք, ասացեք, էս հալա ոչինչ, կեսը գոյալամանումն ա դեռ...»:

Թումանյանը բազմիցս հանդիպել ու գրույց է ունեցել Խրիմյանի հետ և ամեն անգամ մի նոր վեհություն ու խորություն է տեսել հայ մեծագույն կաթողիկոսի հոգում: Հետագայում էլ, իր կյանքի վերջին տարիներին, երբ խոսք էր բացվում հայոց Հայրիկի մասին, բանաստեղծը ասում էր. «Խրիմյանը մե՛ծ մարդ էր, շա՛տ մեծ...»:

Հովհաննես Թումանյանը անչափ բարձր է գնահատել հայ հոգևորականի դերը մեր ժողովրդի կյանքում: Դեռ 1892 թվականին իր երբեմնի դասընկեր, ապա Էջմիածնի միաբան, վարդապետ Արսեն Ղյտնյանին գրում է. «Սիրելի ընկեր, հայոց կուսակցություն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու—մեր ներկա վիճակի բարվոքման համար և ապագայի ապահովությունը դրված է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ պատասխանատու հոգատարի պարտականություններ ես հանձն առնում...»:

Բանաստեղծը քաջատեղյակ էր մեր ժողովրդի անցած դարերի քաղաքաբուս ճանապարհին և այդ ընթացքում հայ հոգևորականության կատարած հայրենասնվեր, ազգօգուտ մեծ գործին: 1893 թվին նույն Ա. Ղյտնյանին ուղարկած իր հաջորդական ճամպակներից մեկում երիտասարդ Թումանյանը գրում է. «Հավատում եմ, որ պիտի լինես Հովիւ քաջ, որ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»:

Թող այդ սրբազան հոգւերի լծի տակ ևս քեզ առաջնորդեն ու ոգևորեն այն փայլուն իդեալները, որ փայփայել են ազատ օրերում. դժվարության ժամանակներում հիշիր Ներսեսներ, Սահակ, Դևոնդ, Եղիշե... և ամեն րոպե մտաբերիր, որ դու նրանց ժողովորդն ես հովվում: Աշխատիր, ընկեր, հովվել և աահպանել այդ վեհերի հոտը ջրերի ափերի հանգստանալ տեղերում, դալար մարգերում և լինել նրա համար վահան թշնամիների դեմ»:

Թումանյանը որպես ընտանիքի հայր չափազանց ցերմ ու հոգատար է եղել իր տասը զավակների նկատմամբ և գրեթե բոլորին էլ տվել է հայեցի կրթության: Նա իր ժամանակի մի մասը սիրով հատկացրել է երեխաների դաստիարակության գործին, նրանց ներշնչել է հայրենասիրության ոգի, սովորեցրել է լինել ազնիվ, համեստ, ունենալ բարոյական բարձր նկարագիր, զբաղվել վեհ ու ազգօգուտ գործերով. «Բարոյա-

պես ուժեղները միայն կարող են տիրել արքայությանը,—խրատում է հայր-քանաստեղծը:—Գիտության մեջ պետք է խորանալ, խորանալ և միևնույն ժամանակ բարձրանալ ու վերևից, բարձրից նայել—մանր հայր-ցերով չտարվել՝ չկորչելու համար: Խիտ անտառ մտնողին անտառը անծայր ու անհուն կթվա, շատ մեծ, բայց եթե սար բարձրանա, բարձրից կնկատի նրա սահմանը, չափը»:

Ծառ հաճախ բանաստեղծը իր բոլոր երեսներին էլ նստեցրել և առանձին հատվածներ է կարդացել նրանց համար՝ Ար. Լաստիվերտցու, Կ. Գանձակեցու, Մ. Ուս-հայեցու, Եղիշեից, Խորենացու, Փոլստու-սից, ապա պատվիրել է սիրել մեր հարուստ մշակույթը, հավատարիմ մնալ նախնյաց հավատքին ու սովորույթներին, վառ պահել մեր հերոս նախնիների անթառամ հիշա-տակը: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, երբ հետագայում Թումանյանի բոլոր գա-վակներն էլ դարձան պիտանի մարդիկ մեր ժողովրդի համար:

Ամենայն հայոց բանաստեղծը մեծ ակնա-ծանքով խոնարհվել է մեր դարավոր մշա-կույթի հանճարեղ գործիչների սուրբ հիշա-տակի առաջ: Երբ 1888 թվին Պ. Ադամյանը Ռուսաստանից վերադառնում է Թիֆլիս և հանդես գալիս Համիտի դերով, ընդմիջմա-նը այլազգի, խոտներամ հանդիսատեսը գտնում է, որ Ադամյանն այդ դերում ավելի բարձր է, քան աշխարհահռչակ ողբերգու-ներ Թումազո Սալվինին և Էռնեստո Ռու-սին, հանդիսատես-Թումանյանը կյանքում առաջին անգամ իրեն հպարտ է զգում հայ ծնվելու համար:

Թումանյանի համար իմաստության, ներ-շնչումի և ոգևորության անսպառ աղբյուր են հանդիսացել՝ շարականը, միջնադար-յան պանդխտության երգերը, Շնորհալու, Նարեկացու, Կ. Երզնկացու, Գ. Աղթամար-ցու, Ն. Բուշակի երգերն ու բանաստեղծու-թյունները, որոնք նրա մշտական ընթերցա-նության գրքերն են եղել և սեղանի գաղղը կազմել: Բանաստեղծը հայ ժողովրդական երգերից ամենաշատ սիրել է «Անտունի»-ն, «Տեր, կեցո»-ն և Սայաթ-Նովայի երգերը: Նա մասնավոր սեր, ուշադրություն և հար-գանք է ցուցաբերել մեր մշակույթի գործիչ-ների անգամ թոռների և ծոռների նկատ-մամբ, որոնք ապրում էին Թիֆլիսում, ինչ-պես օրինակ՝ Աբովյանի, Սայաթ-Նովայի, Գ. Հախվերդյանի և այլոց, հաճախ այցելու-թյան է գնացել նրանց:

Թումանյանը դեռ անցյալ դարի 90-ական թվականներին իր բարեկամներից մեկին գրել է. «Ուզում եմ Շեքսպիրը լավ ուսում-նասիրեմ, նույնպես մի քանի ընտիր կա-սիկներ, հետո ճանապարհորդեմ, ժողո-

վորդն ուսումնասիրեմ, մարդուն լավ ճա-նաչեմ...»: Դժբախտաբար՝ բանաստեղծին բախտ չվիճակվեց լինել Եվրոպայում, որի վաղ շրջանի բարքերին միայն ծանոթացալ իր սիրած Շեքսպիրի և մի շարք կլասիկե-րի երկերի միջոցով: Թումանյանի նյութա-կան տուղ միջոցները հազիվ բավարարեցին ճանապարհորդելու իր դժբախտ հայրենիքի որոշ զավառներում՝ Լոռի, Արարատյան դաշտ, Անի, Վան, Մուշ, Ալաշկերտ, Ախալ-ցքիսա, Ախալքալաք, որտեղ նա մոտիկից շփվեց տեղի հայ հասարակության հետ, ու-սումնասիրեց նրանց նիստուկացր, գրի ա-ռալ ու մշակեց բազմաթիվ լեզենդներ, ո-րոնց մեջ իշխում է խոհափիլիսոփայական տարրը, զգացվում է, որ հեղինակը իսկա-պես տիրապետում է մարդը և բնությունը ճանաչելու մեծ արվեստին:

Թումանյանի հանճարի մի կողմն էլ ժո-ղովուրդների մեջ բարեկամություն, խաղա-ղություն բարոգելն ու ստեղծելն է թե՛ բա-նիվ և թե՛ գրչով: Բազմիցս կովկասյան ժո-ղովուրդների մեջ ծագել են վեճեր, որոնց հաջորդել են արյունահեղ, դեցապան կը-ռիվներ: Ահա այդ դժոխակ օրերին ամենայն հայոց բանաստեղծը, վտանգելով իր կյան-քը, գնդակների տարափի տակ մտել է եր-կու հակառակ կողմերի բանակները, շատ կարճ ժամանակամիջոցում լուծել կնճռոտ հարցերը և հաշտեցրել է նրանց: «Ամբողջ մարդկությունը մի ընտանիք է: Ժողովուրդ-ները էդ մեծ ընտանիքի անդամներն են»,—բարոգել է Թումանյանը, ուստի նրանք պետք է ապրեն հաշտ ու խաղաղ: Այս հո-ղագրունդը, Աստծո ստեղծած անսպառ բա-րիքները հավասարապես պատկանում են բոլոր ժողովուրդներին էլ: Սակայն, դժբախ-տաբար այլ է իրականությունը. «Փոքր ժո-ղովուրդները, հիրավի, զրկված բանվորներ են ազա՛հ ու անխիղճ իմպերիալիստական հզոր պետությունների ճանապարհների վրա»,—իրավացիորեն նկատել է Թուման-յանը:

Մարդասեր բանաստեղծը անհուն սիրով կապված է եղել Վրաստանի և նրա ազա-տատենչ ժողովրդի հետ ու զարմանալի հե-ռատեսությամբ այս երկու բազմաշարչար ազգերի ճակատագիրը կապում է իրար հետ: «Առանձնապես ուժեղ սիրել եմ մեր եղբայրակից վրացի ժողովուրդը, որի մեջ անց եմ կացրել իմ կյանքի մեծագույն մասը և որի հետ կապված եմ շատ խոր ու ամուր կապերով»,—խոստովանում է բանաստեղ-ծը: Իսկ մրացուն բնորոշել է այսպես. «Ին-քը՝ վրացին պոետ է, իսկ վրացական պոե-տը—էո կրկնակի պոետ է»:

1912 թվականին Թիֆլիսում հիմնվում է «Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը»,

որի նախագահն է ընտրվում Թումանյանը:

1914 թվականին ծագում է առաջին համաշխարհային պատերազմը: Հայրենասեր բանաստեղծը, զգալով, որ վտանգված է իր հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագիրը, հենց պատերազմի սկզբից, երկու անգամ՝ 1914 և 1915 թվերին շտապում է Արևմտյան Հայաստան՝ օգնություն կազմակերպելու, փրկելու իր տառապած ժողովրդին: Բանաստեղծը անձամբ ակնամատես է լինում Ալաշկերտի, Աբաղայի, Վանի, Սարիղամիշի խուճապին, դառնալով է զգալուն բանաստեղծի հոգին: Այդ զգալացունց պատկերների մասին նա իր նամակների մեջ գրում է. «...տեսնել գեղիների խմբեր, ընկած դիակներ, ավերած գյուղեր—միմիայն շներն ու կատուներն են մնացել, որ տսկալի ոռնում ու մլախում են գիշերները, սոված ու անտեր... Հանդերը ինքն մերկերով, քաղցածներով, հիվանդներով, լացողներով, տնքացողներով: Երեխաներ, երեխաներ... անտեր, սոված, հիվանդ...»:

Պատերազմի այս ահալոր տարիներին, երբ որոշ մտավորականներ իրենց ընտանիքներով հեռանում էին Կովկասից բնահանրապետ՝ անվտանգ մնալու համար, ընդհակառակն, ամենայն հալոց բանաստեղծը, թողնելով իր բազմանդամ ընտանիքը, գրիչը, անձնական հագուստները, Նվարդ աղջրկա հետ միասին շտապում է Էջմիածին՝ տեղ անելու, խնամելու և ամոքելու հալոց անթիվ ու անհամար որբերին և անտունիներին: Եվ երբ վրա էր հասնում գիշերը, մութը ծածկում էր բոլոր հոգեմաշ պատկերները, որբերի ու գաղթականների միջից լսվում էին տխուր ու մեղամաղձուր երգեր, տառապած հոգու երկարածիզ մեղեդիներ, փուլ էր գալիս բանաստեղծի հոգին, այլևս չէր կարողանում զայել հուզումը և լաց էր լինում աղեկտուր հառաչանքով:

Ի լրումն այս բոլորին, պատերազմի դաշտից Թումանյանին է հասնում նրա երկու եղբայրների մահվան բոթը, ապա քիչ ուշ, 1918 թվին Վանի զաղթի ժամանակ սպանվում է բանաստեղծի ամենասիրած, հոգուն մոտիկ զավակը, երիտասարդ, խելացի, մեծ

ապագա խոստացող Արտավազը: Դե եկ ու դիմացիր, բանաստեղծ. նա՛ այս տսկալի պահերին ուրիշ միջոց չգտնելով, ասել է. «Վերջապես Երանելի Հորի նման պիտի բացականչենք՝ օրհնված լինի Աստուծո լավքը»:

1919 թվի փետրվարի 25-ին Թիֆլիսում, Լիսիցյանների հայկական գիմնազիայում, մեծ շուքով տոնվում է Թումանյանի ծննդյան 50-ամյա հոբելյանը:

Հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, եղբայրների ու զավակի կորուստը բոլորովին հյուծում են Թումանյանի՝ առանց այն էլ վատառողջ մարմինը: 1922 թվին Թիֆլիսում նա եղբայրվում է ստամոքսային վիրահատության: Հայաստանի կառավարությունը որոշում է նրան բուժելու համար ուղարկել Բեռլին, սակայն Մոսկվայում բանաստեղծի միջակր ծանրանում է և 1923 թվի մարտի 23-ին, 54 տարեկան հասակում, վախճանվում է ամենայն հալոց բանաստեղծը, անհուն միշտ պատճառելով ողջ հալ ժողովրդին: Նրա աճյունը փոխադրվում է Թիֆլիս և ամփոփվում Խոջիվանքի գերեզմանատանը:

Մեծ Թումանյանը իր ստեղծագործության մասին այսպես է արտահայտվել. «Դ՛նչ եմ գրել—մի քանի տող քան, էն էլ ձեռագ, ոտի վրա... Երագներս, մտքերս ավելի շքեղ են, քան գրածներս...»: Բանաստեղծը կանքում շատ-շատերի հետ է մոտ եղել, ունեցել է անթիվ ու անհամար բարեկամներ, բառի ամենատալան իմաստով մտերիմ է եղել երկու մարդու հետ միայն՝ Ղ. Աղայանի և գորավառ Անտոնակի:

Բանաստեղծը չափազանց լավ էր ճանաչում իր մատ ժողովրդին և սրտամալան այդ թոհոթոհի մեջ նա խոհեմաբար կանխագա ա. մեծ հավատով գրեց.

«Խորհում ես դու էն մեծ խոսքը, որ տի
ասես աշխարհին.
Ու պիտ դառնաս էն երկիրը, ուր ձգտում
է մեր հոգին—

Հույսի՛ հայրենիք,
Լույսի՛ հայրենիք»:

